

DAMON

Redactie

Charles Caspers

Frans Korsten

Peter Nissen

Wegen van kerstening in Europa

1300 - 1900

Ijdelheid en maagdendansen

De vanitasverbeelding op devotieprenten
in de vroegmoderne tijd

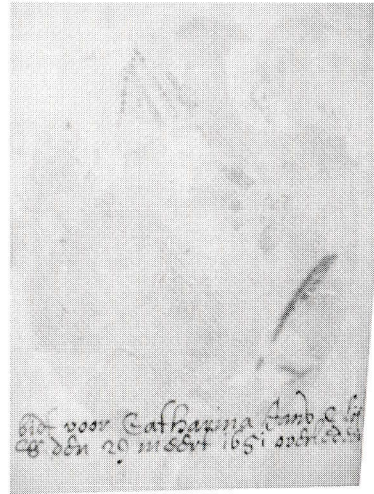
Evelyne Verheggen

Devotieprentjes¹

Het maken van aantekeningen op devotieprenten was vanaf de zeventiende eeuw geen ongewoon verschijnsel in de Republiek. Vooral in kringen die bestonden uit priesters en geestelijke maagden werden prentjes met opdrachten uitgedeeld. Ter gelegenheid van intrede of professie, priesterwijding, communie, vormsel, naamfeest en vriendschap verblijdden gelovigen elkaar met een van een speciaal opschrift voorzien devotieprentje. Het is moeilijk om de oorsprong en eerste ontwikkeling van deze gebruiken te traceren. Het adagium, hoe ouder hoe zeldzamer, is zeker van toepassing op devotieprenten. De oudste met teksten beschreven prentjes zijn voornamelijk afkomstig uit Holland. Het is niet uitgesloten dat het uitwisselen van dergelijke 'persoonlijke' prentjes reeds in de late Middeleeuwen ook elders voorkwam. Waarschijnlijk hebben het grote aantal kloppen en begijnen in Holland, en de beperkingen waarmee de katholieke kerk moest functioneren, bijgedragen tot de opkomst van een meer algemene praktijk.

Het bekendst zijn de memento-mori of doodsprentjes. Al spoedig was het onder religieuzen en welgestelde katholieken eerder regel dan uitzondering om na het overlijden een prentje ter herinnering te laten verspreiden. De twee oudste bewaard gebleven doodsprentjes zijn van het bekende Haarlemse kloppje Trijn Jans Oly uit 1651.² Op het ene

- 1 Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van het promotie-onderzoek 'Het gebruik en de verspreiding van bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden 1580-1840', dat van 1999 tot 2003 werd uitgevoerd aan de Radboud Universiteit Nijmegen binnen het onderzoeksprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed met A.M. Koldewey en P. Nissen als promotores.
- 2 Ze bevinden zich in het Gasthuismuseum St. Dimpna te Geel (België) en in een particuliere verzameling in Nederland, zie hiervoor K. van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden* (Brussel 1975) 3-4.

Afb. 1. St. Augustinus, devotieprentje met op de achterzijde een memento-mori opdracht voor Trijn Jans Oly uit 1651.

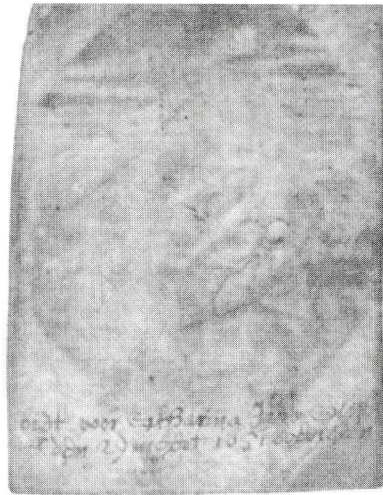
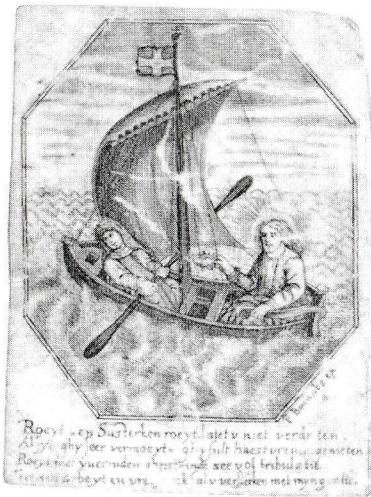
Gegraveerd door Frederik Bouttats, perkament, circa 1650.

Gasthuismuseum St. Dimpna te Geel (België).

is, gesigneerd door Frederik Bouttats, in een ovaal St. Augustinus weergegeven (afb. 1).³ Op het andere prentje van dezelfde kunstenaar is een toepasselijke 'Mystieke Schuit' gegraveerd in de voor Antwerpen typische achthoek (afb. 2). Achter op beide staat de handgeschreven tekst: 'Bidt voor Catharina Jans Oly op den 29 maart 1651 overleden'.

In de schuil- en schuurkerken van de Republiek blijken de voornamelijk te Antwerpen vervaardigde prentjes met geschreven opdrachten een veilig en gedegen middel ter bevordering van gebedsintenties, waaronder het gebed voor zielenheil. De reden voor de opkomst van het doodsprentje in de Republiek lijkt, zoals gezegd, een gevolg van de beperkingen waarmee de kerk te maken had. Volgens de katholieke leer was de kans groot dat bij overlijden de ziel van de gestorvene bij het laatste oordeel de 'verkeerde' kant zou worden opgestuurd en zou belanden in de hel. Traditiegetrouw werden daarom missen opge-

3 M. de Bont, 'Het ontstaan en de verspreiding van bidprentjes' in: *Ter zalige nagedachtenis*, catalogus Geel 1988, 15.

Afb. 2. *Mystieke Schuit*, devotieprentje met op de achterzijde een *memento-mori* opdracht voor Trijn Jans Oly uit 1651.

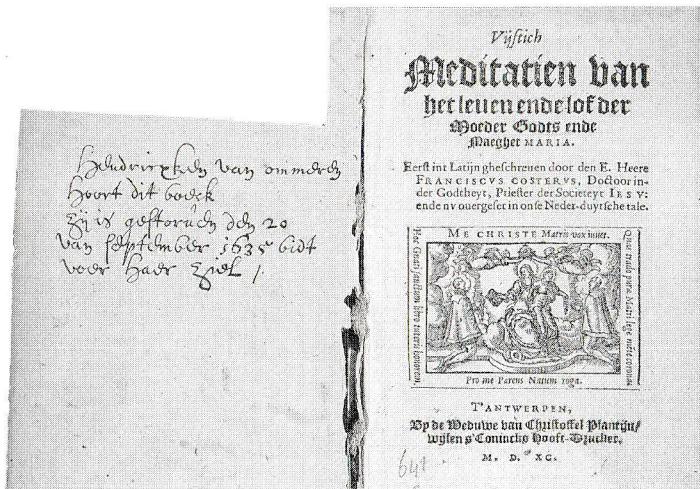
Gegraveerd door Frederik Boutatts, perkament, circa 1650.

Particuliere collectie.

dragen om via aflaatgebeden de zielen in het vagevuur alsnog de hemel in te bidden. In de min of meer verboden katholieke gemeenschappen van de Republiek moet dat moeilijker zijn geweest. Het was immers niet mogelijk onbeperkt missen op te dragen aangezien de publieke uitoefening van de katholieke eredienst officieel verboden was. Als alternatief voor de zielenmis is het verspreiden van doodsprentjes, als een hulpmiddel bij het aflaatgebed voor de zielen in het vagevuur, gaan functioneren.

Boekjes en prentjes

Doodsprentjes werden waarschijnlijk in meervoud in kloppengemeenschappen rondgedeeld. Die veronderstelling wordt bevestigd door het, in het Amsterdamse Gemeentearchief bewaarde, testament van het kloppje Claertje Pieters Breevliet (†1670). In haar wilsbeschikking vermaakte zij aan ieder van de dertig geestelijke maagden verbonden aan de statie van pastoor Willem Schep, 'De Zwaardvis' te Amsterdam, een stichtelijk boek en een 'kleine prent', vermoedelijk een doodsprentje.

Afb. 3. Opdracht voor Hendricxken van Ommeren in: *Vijftich meditatie van het leuen ende lof der Moeder Godts ende Maeghet Maria uit 1590* (uitg. wed. Ch. Plantijn).
Universiteitsbibliotheek Nijmegen (641C24 nr. 1).

prentje, met een gezamenlijke waarde van twintig gulden.⁴ Vermoedelijk kwam de oplage van het doodsprentje overeen met de grootte van de kloppengemeenschap. Ook de twee bewaarde, van identieke opschriften voorziene prentjes van Trijn Jans Oly wijzen op een dergelijk gebruik.

Het gebruik van boekjes met een memento-mori (en andere) opdracht heeft zich mogelijk al eerder ontwikkeld dan het gebruik van prentjes met zulke opdrachten. Het is echter moeilijk om daar bronnen voor te vinden. In tegenstelling tot prentjes met deze teksten, die juist door een dergelijke opdracht in het handelscircuit veel geld opbrengen en dus gesignaleerd worden, is er bij bibliotheken en veilingen vrijwel geen belangstelling voor boeken met dit soort notities. Bij toeval komt af en toe zo'n memorie tevoorschijn zoals in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen (afb. 3). Tegenover de titelpagina van Franciscus Costerus,

4 J.P. Filedt Kok, E. Hinterding en J. van der Waals, 'Jan Harmensz. Muller as Printmaker – II', in: *Print Quarterly* XI, 4 (1994) 352. M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996) 85-86.

Vijftich meditatie van het leven ende lof der Moeder Godts ende Maeghet Maria uit 1590, staat een handgeschreven opdracht:

hendricxken van ommeren hoort dit boeck
zij is gestorven den 20 van september 1635 bidt voer haer ziel

Het boekje werd na de dood van de eigenaresse extra ‘gesacraliseerd’ door middel van een opdracht. De ‘erfgename’ eerde daarmee de oorspronkelijke bezitster die vele vrome oefeningen en gebeden met behulp van het boekje had gepraktiseerd.

Ook handschriften konden op deze wijze worden geheiligd. Van Trijn Jans Oly is een handschrift bewaard met dezelfde memento-mori-tekst als op de bidprentjes ‘Bidt voor haer siel’. Het bewuste boek werd onder de geestelijke maagden vererfd.⁵ Dit gebruik stond in een lange traditie. Uit bijgeschreven opdrachten blijkt dat getijdenboeken, net als later de devotieprenten, dikwijls werden geschonken ter gelegenheid van de ontvangst van een sacrament, bijvoorbeeld doopsel, huwelijk, priesterschap of geestelijke intrede. Van oudsher werden de getijdenboeken vererfd. Van de nieuwe eigenaren werd in veel gevallen verwacht dat zij zouden bidden voor het zielenheil van voorgaande bezitters, familie en vrienden en mogelijk ook hooggeplaatste tijdgenoten.⁶ Opvallend daar-

5 Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH Warm hs92C2, op het derde schutblad staat: ‘Trijn Jans olij dochter. Dit boeck hoort nu toe Maria Jans Ban, Hetwelcke mijn toteen testament ghegheven is van Trijn Jans oli dewelcke in den Heer gherust is Anno Domini 1651 den 29 maert. Bidt voor haer siel. En hoort nu toe Maria Van Wieringhen Het Welcke Mijn tot een testament ghegheven is Van Maria Ians Ban Dewelcke in den Heer gherust is: Anno Domini 1661 Den 18 november. Bidt Voor haer ziel’.

6 T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, tentoonstellingscatalogus Museum Catharijneconvent (Utrecht/Turnhout 1999) 62, vermeldt het bestaan van getijdenboeken met een kalender van geboorte- en sterfdata van eigenaars en hun familieleden. J.M. Plotzek, *Andachtsbücher des Mittelalters aus Privatbesitz*, tentoonstellingscatalogus Schnütgen-Museum Keulen 1987, 55-56, beschrijft een manuscript geschreven ter ere van de geboorte van Eva, gravin van Nassau (1480-1541), naast allerlei andere voorbeelden van opdrachten. C. Donovan, *The de Brailles Hours. Shaping the Book of Hours in Thirteenth-Century Oxford* (London 1991) 190, bespreekt een getijdenboek, *The Beatrice Hours* uit 1260-70. Daarin is een aantal handgeschreven zielenheilgebeden opgenomen voor de oorspronkelijke eigenaresse Lady Beatrice (†1272). In: J. Harthan, *Books of hours and their owners* (London 1977) 34, wordt een voorbeeld gegeven van een gebedsboek dat een Lady in 1498 achterlaat voor haar petekind met als opdracht ‘for the Remembrance to pray for me’.

bij is dat dit gebruik zich voor een groot deel ontwikkelde in handschriften die door vrouwen werden gebruikt en vererfd. De devotionele aspecten van gebruikssporen in handschriften staan, zoals gezegd, echter minder in de belangstelling dan die op devotieprenten. Devotieprenten werden net als de handschriften en boekjes voorzien van opdrachten ter herinnering aan het ontvangen van sacramenten of een gebed voor het zielenheil.

Vanaf de late Middeleeuwen werden memorietafels voorzien van teksten, rijmpjes en gebeden, die vaak een opvallende gelijkenis vertonen met de teksten op vroege doodsprentjes. De afgebeelde heiligen dienden, net als op de prentjes, als middelaars tussen de ziel en God. Net als op de prentjes staat 'Bid voor de ziel', 'Requiescat in pace' of 'Ora pro me' geschreven op de schilderijen ter nagedachtenis van de afgebeelde overledenen.⁷ Met die teksten dienden de memorietafels, evenals de doodsprentjes als oproep voor een gebed voor het zielenheil en ter herinnering aan een overledene. Op de memorietafels werd dikwijls de persoon afgebeeld, op de doodsprentjes was enkel de naam vermeld. Gezien de vele overeenkomsten kan men de doodsprentjes beschouwen als private memorietafels in het klein. Wellicht was de vermelding van de naam minder ijdel en paste het beter in de post-Tridentijnse memento-morigedachte. De memorietafels werden vanaf het einde van de zestiende eeuw niet of nauwelijks meer geschilderd.⁸ In de daaropvolgende eeuwen bleken de van teksten voorziene prentjes een redelijk alternatief.

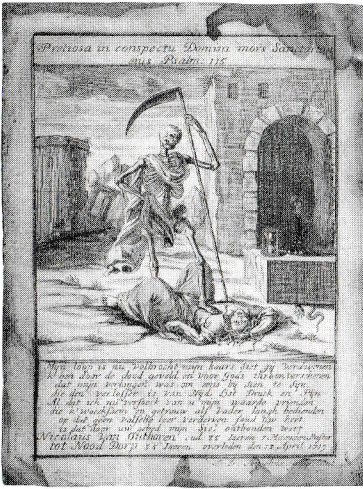
Prentjes waren in de Republiek ongekend populair, zeker niet minder dan in de buurlanden waar de godsdienst wél vrijuit mocht worden beleden. We bleken zelfs trendsetters in het algemene gebruik om deze te verspreiden als herinneringssymbolen. In Vlaanderen werd het rondelen van devotieprentjes bij overlijden aan het einde van de achttiende eeuw gebruikelijk en in Duitsland kwam de verspreiding goed op gang in de loop van de negentiende eeuw.

Bijzondere prenten met vanitassymboliek

In de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw was er sprake van een bewuste keuze van beeldmateriaal. De voorstelling stond bij

7 Van Bueren, *Leven na de dood*, 104-105.

8 Van Bueren, *Leven na de dood*, 123.

Afb. 4. Vanitasafbeelding met memento-mori voor Nicolaas van Outshoorn. Gegraveerd door Jan Baptist Jongelinx, perkament, 1719.

Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. BMH dp1832.

kerkelijke feestdagen en patroonheiligen vaak in relatie met de opdracht. Alleen bij een grote oplage, zoals bij meerdere exemplaren van doodsprentjes, zijn niet alle voorstellingen aan de geschreven teksten te relateren.

Er is één thema dat in het kader van de memento-mori-opschriften en teksten bijzondere aandacht verdient, de zogenaamde vanitassymboliek. Met wat voor teksten zijn deze prenten bedrukt of beschreven? Werden deze in verband gebracht met het overlijden en zijn er voorbeelden om dit te illustreren?

Een prentje waarin alle elementen van de vanitassymboliek zijn vertegenwoordigd is het doodsprentje van Nicolaas van Outshoorn uit Nootdorp (afb. 4). Het is het oudste bekende prentje in Nederland dat speciaal voor dit doel werd ontworpen en gedrukt. Het is vooralsnog het enige overgeleverde exemplaar en daarom alleen al de moeite waard om nader te belichten. Ook in een ander opzicht is het een opmerkelijke prent. Ze is groter dan de in die tijd circulerende prentjes zodat ze zeer waarschijnlijk niet alleen is gemaakt om in een gebedenboek te worden bewaard maar mogelijk ook om aan de muur te hangen. Het meest bijzondere echter is dat het hier een prent betreft die is gegraveerd in opdracht van de overledene zelf: de Nootdorpse pastoor Nicolaas van Outshoorn.

Net zoals de meeste circulerende devotieprentjes in de Republiek is de doodsprent van Van Outshoorn gegraveerd te Antwerpen. De prent is gesigeneerd door de graveur Jan Baptist Jongelinx. De dood, het skelet, staat triomferend op de overleden man. In zijn handen draagt het geraamte de zeis waarmee hij symbolisch het leven heeft afgesneden. Uit de schedel van het lijk kruipen wormen ten teken van vergankelijkheid. De man ligt met zijn hoofd naar het oosten en met zijn voe-

ten naar het westen. De doden liggen zo opdat zij op de jongste dag, de dag van de opstanding, direct Christus kunnen en zullen zien. Op deze manier wordt uiting gegeven aan de hoop op verrijzenis.⁹ Ook het decor zinspeelt op de vergankelijkheid. Op de achtergrond is links een vervallen gebouw zichtbaar. In de ruïneuze nis, rechts, staat een zandloper als symbool van de verglijdende tijd en een zojuist gedooft levenskaars die nog nawalmt. Boven het prentje is de Latijnse bijbeltekst gegraveerd: 'Pretiosa in conspectu Domini mors Sanctorum eius Psalm 115' (Kostbaar is voor het aangezicht van de Heer de dood van zijn heiligen, psalm 115). Dat het prentje wellicht ook in opdracht van Nicolaas van Outshoorn zelf is gegraveerd blijkt uit het rijm onder de afbeelding.

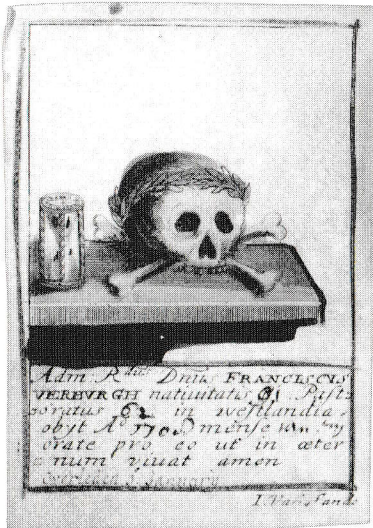
Mijn loop is nu volbrocht mijn kaars siet gij verdwenen
 k' ben door de dood geveld en voor Gods thron verschenen
 dat mijn verlangen was, om eens bij dien te sijn
 die den verlosser is van Nijd, List Druck en Pijn
 Al dat ick nu versoeck van u mijn waarde vrienden
 die k'waecksaem en getrouw als vader langh bedienden
 op dat geen valsche leer verderven soud uw hert
 is dat door uw gebed mijn siel ontbonden wert
 Nicolaus van Outhoren oud 85 Jaeren 7 Maenden Pastor
 tot Nood Dorp 55 Jaeren overleden den 13 April 1719.

Nicolaas van Outshoorn werd geboren te Berkel (Zuid-Holland) in 1623.¹⁰ Vanaf 1665 was hij zielzorger van Nootdorp tot aan zijn dood in 1719. In de afscheidswaarden die onder zijn doodsprent zijn gegraveerd verzoekt hij zelf zijn vrienden, die hij als een vader waakzaam en trouw bediende, te bidden dat 'mijn siel ontbonden wert'. De gravure is ingekleurd met rood en goud (nu groen geoxideerd) en gedrukt op perkament.

Een ander opmerkelijk doodsprentje memoreert Franciscus Verburgh

9 J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie* (Haarlem 1978) 187-188. H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochum 1970) 70, beschrijft het andersom. Dat is soms het geval bij priesters omdat zij vanaf het altaar met het gezicht naar het volk preekten.

10 G. Ackermans, *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)* (Amsterdam 2003) 413.

Afb. 5. Vanitasafbeelding met *memento-mori* voor Franciscus Verburgh. Gesigneerd door Joannes van de Sande, perkament, circa 1670. Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. OKM dp2491.

uit Poeldijk (1616-1708) (afb. 5).¹¹ Hij was ongetwijfeld een bekende van Nicolaas van Outshoorn, beiden waren priester in het Westland en afkomstig uit Berkel. Afgebeeld is een vanitasstilleven met schedel en zandloper. De schedel is gekroond met een lauwerkrans, als teken van zijn priesterschap en eeuwige roem. Het betreft hier een zogenaamd ‘invulprentje’. Deze man had bij leven de opdracht gegeven aan de Antwerpse graveur Joannes van de Sande een doodsprentje te graveren: slechts de datum en het jaar van overlijden 1708, zijn leeftijd 91 jaar en zijn dienstjaren als pastoor, maar liefst 62, hoefden te worden ingevuld.¹² Verburgh woonde vanaf 1652 in de pastorie van Poeldijk met twee klopjes en een priester.¹³

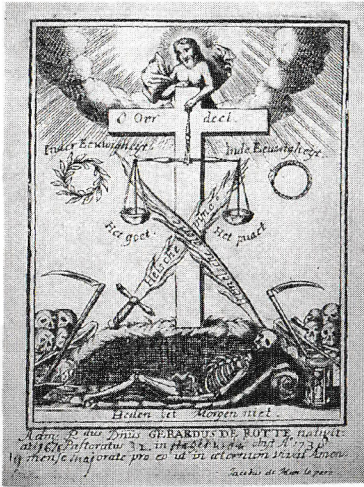
Een derde prentje dat speciaal voor een Noord-Nederlandse priester werd gegraveerd in Antwerpen is afkomstig uit dezelfde contreien in Zuid-Holland (afb. 6). In opdracht van Gerardus de Rotte (1676-1738), pastoor te Hazerswoude, graveerde Jacobus de Man een invulprentje dat kon worden rondgedeeld na zijn dood.¹⁴ Het prentje is rijk aan vanitassym-

11 Ackermans, *Herders en huurlingen*, 459. Op het prentje staat duidelijk geschreven dat Van Outshoorn 1 januari 1708 is overleden. Ackermans noteert als sterfdatum 28 december 1707.

12 Het naderhand invullen van de sterfdatum komt ook al voor bij memorietafels, zie hiervoor Van Bueren, *Leven na de dood*, 117.

13 Verburgh noteerde zijn preken in handschriften die bewaard worden in Poeldijk. Zie hiervoor J.C.F. Nuchelmans, ‘Het prekenboek van het preekvademeccum van Vranck Verburch, pastoor te Poeldijk 1647-1708’, in: *Trajecta*, 10 (2001) 62-76. Zie ook: J.C.F. Nuchelmans en M. Hagen, *Pastoor Verburgh preekt* (Poeldijk 1997).

14 Het prentje werd eerder gepubliceerd in J. Verspaandonk, *Het Hemels Prentenboek* (Hilversum 1975) 105.

Afb. 6. Vanitasafbeelding met memento-mori voor Gerardus de Rotte.

Gesigneerd door Jacobus de Man, perkament, circa 1715.

Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. BMH dp1245.

bolen. Boven het kruis van zijn dood en verlossing troont Christus met in zijn handen de weegschaal van 'het goet' en 'het quaet'. Om te bepalen of de weegschaal links of rechts zal doorslaan worden de degens gekruist in de vorm van een

zwaard met 'Helsche pijn' en een palmtak met 'Hemelse glorie'.¹⁵ Links en rechts wordt het kruis geflankeerd door de lauwerkrans van de eeuwige roem¹⁶ en een slang die in zijn eigen staart bijt, symbool voor de eeuwigheid of het eeuwige leven.¹⁷ Onder het kruis ligt het skelet waar onder 'Heden iet Morgen niet'. Het wordt geflankeerd door zes doods-
hoofden, twee zeisen, een zandloper en twee scheppen om het graf te delven. De Rotte koos voor een Latijns onderschrift: Adm. R(everen)du(s) GERARDUS DE ROTTE nativitate 1676 Pastoratus 32 in Haserswoude obiit 1738 19 mense maj orate pro eo ut in aeternum vivat

15 B. Knipping, *De iconographie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden* (Hilversum 1939-1940) dl I, 107 spreekt over de palmtak en het zwaard als tekenen van loon en straf.

16 Dirck van Bleyswijck, *Beschryvinge der Stadt Delft* (Delft 1667), 127 geeft nog een extra (religieuze) uitleg aan de palmtak en de lauwerkrans: 'Lauwer-Kranssen en ... Palm-tacken, beyde by de Ouden ghebruyckt, niet alleen absolutelijck in teycken van Triumph en Overwinninge, maer oock eyghentlijck voor een teycken van Eere die de deughden toe-behoort en eygen is, en gelijk de Lauwer en Palm altijd groen blijft, alsoo oock de deughden onverderffelijck zijn.'

17 Timmers, *Christelijke symboliek*, 161 en 210. Kok, 1970, 102 heeft hier een aanvullende verklaring waarvan hij zich tevens afvraagt of die symboliek toen bekend was: 'De staartbijtende slang symboliseert de nederdaling van de geest in de stof en het weder opgaan van de stof in de geest. Zij wijst op een voortdurende werking van de godheid die alles rijker en beter in zich opneemt dan zij het had uitgezonden. Zij wijst op de begrenzing, op het feit dat alles besloten is binnen de macht van God en op de oneindigheid. De slang is hier Alpha en Omega.'

Afb. 7. Vanitasafbeelding.
Gesigneerd door Joan. Huberti, perka-
ment, circa 1655.

Utrecht, Museum Catharijneconvent
inv. nr. BMH dp1164.

Amen. (De dienaar en eerwaarde
Gerardus de Rotte geboren 1676,
32 jaar pastoor in Hazerswoude
overleden op de 19de van de maand
mei 1738. Bid voor hem opdat hij
moge leven in eeuwigheid Amen).

Gerardus de Rotte werd geboren te
Amsterdam en was vanaf 1705 tot zijn dood in 1738 verbonden aan de
statie aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude.¹⁸

Omgang met de dood

In de vroegmoderne tijd worden de genretaferelen die de dood verbeel-
den gevat onder de titel vanitasafbeeldingen, naar het citaat uit Predi-
ker 1:2 'Vanitas vanitatum et omnia vanitas' (Ijdelheid der ijdelheden,
alles is ijdel). De meest bekende zeventiende-eeuwse genrebeelden van
de ijdelheid zijn diverse soorten stillevens, een zeepbellenblazende put-
to, de 'Homo bulla', of een vrouw met een spiegel.¹⁹ Ijdelheid gold als
een zonde, aardse schoonheid was immers vergankelijk. Op indringen-
de wijze staat dit beeld met teksten afgebeeld op een devotieprent van
Johannes Huberti (afb. 7). Boven op een kist is een schedel geplaatst
met daarboven de zandloper. Wormen kruipen uit de ogen en mond.
Links en rechts wordt de kist geflankeerd door een vrouwelijk en een
mannelijk skelet. Aan de flarden van kleding, de hoeden en de onder-
staande teksten is de sekse te herkennen. De flamboyante hoeden ver-

18 *Bijdragen voor het bisdom Haarlem* 17 (1891) 208-209.

19 Ph. Ariès, *Het beeld van de dood* (Amsterdam 2003) 174-179. Knipping, *Icono-
graphie*, dl. I, 114. E. de Jongh & G. Luijten, *Spiegel van alledag. Nederlandse gen-
reprenten 1550-1700*, Catalogus Rijksmuseum Amsterdam 1997, 299-302.

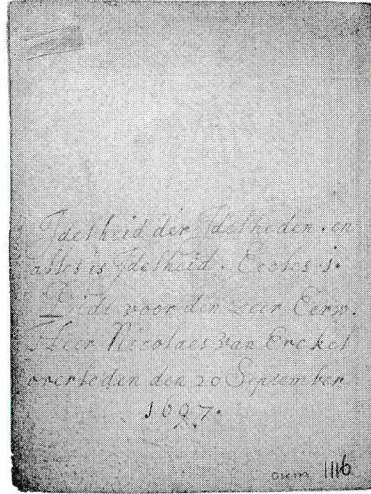
beelden ijdele mensen. Het geheel is beschreven met teksten die betrekking hebben op de ijdelheid als zonde.

Ick moet in die Doot
Ick moet in dit Graf
Ick moet in het Oordeel
Ick moet in die Pijne
Ick moet in den Loone: Alleene
van daghe oft morghen
Spieghele voorde wulpsche Ioncheyt,
Spieghele u aengesicht
ghij lochte venus dieren
dit is d'leste ghericht
naer al u ijdel cieren
Spiegel voor de wulpsche Ioncmans
Ghij Ioncmans wie ghij sijt
wilt dit wel opserveren
dit is den lesten strijt
die Ieder moet passeren.
Bedenckt uwe uytersten ende ghij en sult inder eewicheyt nit sondighen
Ghij moet dit wel versinnen wildij die sonden verwinnen

Op het doodsprentje van pastoor Nicolaas van Erckel wordt aan de ijdelheid gerefereerd. Nicolaas was vanaf 1671 pastoor te Delft. De emblematische afbeelding heeft betrekking op het sterven (afb. 8). De prent draagt de signatuur van M. Volders. Op de voorzijde trekt Amor Anima weg bij de dood met de zandloper. Onder de prent staan twee Latijnse citaten uit Job en een Frans vers 'Las peu de temps borne le cours De l'entresuite de nos jours'.²⁰ De handgeschreven tekst op de achterzijde luidt:

Ijdelheid der Ijdelheden, en
alles is Ijdelheid. Eccles. 1,
Bidt voor den zeer Eerw.
Heer Nicolaas van Erckel
overleden den 20 September
1697.

20 'Paucitas dierum meorum finietur brevi Job 10:20' (Het geringe aantal van mijn dagen zal binnenkort eindigen); 'Constituisti Terminos qui preteriri non poterunt Job 14:5' (Gij hebt het eindpunt vastgesteld waaraan men niet voorbij kan gaan).

Afb. 8. Vanitasafbeelding met memento-mori opdracht voor Nicolaas van Erckel. Gesigeneerd door M. Volders, perkament, circa 1690. Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. OKM dp1116

Waarom kozen Van Outshoorn, Verburgh en De Rotte bewust voor de vergankelijkheidssymboliek en werd ook voor Van Erckel gekozen voor een vanitasafbeelding? Is er een verschil bij de verwachtingen van het leven na de dood tussen priesters en geestelijke maagden? De vrouwen besteedden inderdaad veel tijd aan het beoefenen van deugden, de penitentie voor de zonden en ontweken dagelijks de verlokkingen van de wereld en de daarmee samenhangende ijdelheid. Dat er aldus een verschil bestond in de receptie van het leven na de dood ligt voor de hand, het mystieke huwelijk werd immers bevestigd in de hemel. Zelfs in devotieprenten wordt telkens hieraan gerefereerd. Het grootste voorbeeld van de maagden, de H. Maagd Maria, bevond zich in de hemel het dichtst bij de bruidegom Christus. Zij was de belangrijkste middelares om een plaats (hoog) in de hemel te verwerven. In die context is het interessant enkele prenten te vergelijken op het aspect van de verwachtingen van het leven na de dood. Op een achttiende-eeuws zogenoemd 'gebedsprentje' blaast een man zijn laatste adem uit. Maria is gezeten op een wolk en vangt de ziel op, om haar naar de hemel te brengen waar Christus er op wacht. Aan het voeteneinde vechten engeltjes met duiveltjes, die blijkbaar ook aanspraak maken op de ziel. Hierbij werd de volgende tekst geschreven (afb. 9):

Afb. 9. Gebedsprentje met Maria en de
ziel van een man op zijn sterfbed.
Gesigneerd door F. Huberti, papier, cir-
ca 1680.
Breda, Breda's Museum inv. nr. BT
2511.

Afb. 10. Maagd op haar sterfbed.
anoniem, papier, circa 1600.
Utrecht, Museum Catharijneconvent
inv. nr. ABM dp61.

Maria alderreynste Maeght
Voor myne siele sorge draeght
Als ick sal syn in stervensnoodt
En dat my naecken sal de dootd
Bidt dan voor my, dat ik verwerf
Dat ick in staet van gratie sterf
En van de listen ben bevrydt
Daer ons den duyvel me bestrydt
Dat Jesus myne siel ontfanght
Daer alle myn geluck van hanght
Dit is het eyndt, daer ick naer tracht
K' sal hierom bidden dagh en nacht. Amen.

Minder onzeker over haar uiteindelijke plaats dan deze 'gewone sterfe-
ling' is de gekroonde maagd afgebeeld in haar doodsstrijd (afb. 10). Hoe-
wel de duivel nog rond het bed waart, staat een priester haar bij met het

Afb. 11. Maagd wordt bij de hemelpoort ontvangen door haar bruidegom Christus.
 anoniem, papier, circa 1585.
 Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. OKM dp1053.

H. Sacrament van haar toekomstige bruidegom²¹. Het onderschrift luidt:

O heer myn hert en heeft gheen rust
 Voor dat ghy myn begeerten blust,
 Laet my met u vereenicht syn
 Soo sal ick wesen uut allen pyn.

In de hemel wordt de maagd verwelkomd door haar bruidegom. Hij staat haar op te wachten bij de hemelpoort. Twee devotieprenten illustreren deze entree op fraaie wijze. Op de eerste, anonieme prent vertrappt de vrouw de wereld, afgebeeld met regalia en de duivel (afb. 11). Met haar linkervoet staat zij op een luit als symbool van de lichtzinnigheid. Achter haar staan haar bruidsmeisjes, geloof, hoop en liefde. In haar hand draagt zij een kandelaar met een kaars. Rondom de prent zijn woorden geschreven:

Comt mijn bruijt uitvercoren mijn soete stem aenhooren al u lijden is nu ten eijnde gecomen.

Wilt niet meer vreesen ofte schromen ghij sijt salich in eewicheijt die croon des levens is u bereijst.

Door des bruidgoms cracht die stadich met mij wracht is mij victori ver-
 gonnen waer doer ick leef in vree door t geloof en hope geduyrich en door
 de liefde vierich heb ick al dese verwonne die ick nu onder mij voete tree.

21 De afbeelding komt uit een reeks van prenten of boekillustraties met de minnemystiek van vrouwelijke religieuzen bewaard in het Catharijneconvent te Utrecht. De reeks is echter zonder herkomst overgeleverd en vooralsnog niet geïdentificeerd. Ook de kunstenaar is niet bekend. De gehele reeks is tezamen met de reeks emblemata *Cor Iesu Amanti Sacrum* van Antonius Wierix (ca. 1555/1559-1604) ook ingebonden bij: *De gheestelycke vryagie*, uitg. van D. Schouvaerts (Brussel) uit 1624 (exemplaar Universiteitsbibliotheek Nijmegen). Hoewel op de titelpagina naar 'de seer schoone kopere figure' wordt verwezen is de tekst daar niet op afgestemd.

Afb. 12. Maagd wordt bij de hemel-poort ontvangen door haar bruidegom Christus.
Gesigneerd door Jacobus de Man, perkament, circa 1700.
Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. BMH dp877.

Afb. 13. Hemeldans van maagden rondom hun bruidegom Christus.
Gesigneerd door Joan Cnobbaert, perkament, circa 1635.
Breda, Breda's Museum inv. nr BT 1341.

De tweede prent is gesigneerd door Jacobus de Man (afb. 12). De gekroonde knielende bruid wordt verwelkomd door haar bruidegom. Achter haar staat vrouw wereld, die vergeefs heeft geprobeerd haar te verleiden. De teksten luiden:

Comt comt tot my uutvercoren bruyt. Verlaet de werelt en gaet u selven uut.
O soete Iesu, o troost in alle smerte. Ick veracht de werelt ick offer u myn herte,

Comt volgt my in u ionghe daeghen In den ouderdom kund[g]ly Godt behaghen.

Les plaisirs d'un moment quittants en ce passage Dieu eternellement, auront pour heritage.

In de hemel dansen de maagden rondom de bruidegom. De prentjes hierover zijn voornamelijk overgeleverd uit de zeventiende eeuw, later worden deze voorstellingen zeldzamer. De verbeelding van de mystieke

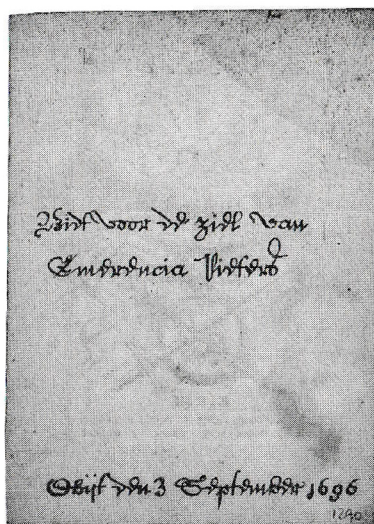
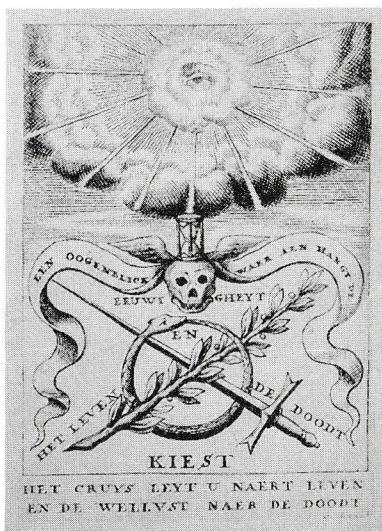
maagdencultuur raakt steeds verder op de achtergrond. Een zeventiende-eeuws voorbeeld van Joan Cnobbaert verbeeldt een mystieke maagdendans. Het Christuskind met de rijksappel, als Salvator Mundi, wordt omringd door tien maagden die in een cirkel om hem heen staan (afb. 13). Daarboven straalt de H. Geest in de vorm van een duif. Engelen begeleiden de dans op harp, vedel, viola da gamba en luit:

Och hoe ghenuchelycken dans salt hiernamaels wesen
 Daer het liefvelyck aenschouwen Godts Sal dye vrolycheyt des bruylofts
 wesen.

De afgebeelde bruidsmystiek vindt haar oorsprong in de Late Middeleeuwen in kringen van de Moderne Devotie. In 1994 publiceerde Paul Vandenbroeck op indrukwekkende wijze deze mystieke cultuur van vrouwen onder de titel *Hooglied: de beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*.²² Hoezeer dit gedachtegoed bleef bestaan in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd wordt duidelijk aan de hand van het voor dit onderzoek gebruikte materiaal. De verwachtingen van de maagden die hun leven in dienst hadden gesteld van hun toekomstige bruidegom kenden dus duidelijk een ander perspectief dan dat van hun geestelijke vaders. De priesters genoten weliswaar na hun dood nog veel aanzien. Hun preken werden nog steeds gelezen en ook hun portretten in de vorm van schilderijen en gravures, werden door de beroemdste kunstenaars vervaardigd. Onze vaderlandse dichter Vondel schreef hiertoe menig onderschrift of lofdicht. Toch moeten de portretten en hun aardse levenswijze inherent zijn geweest aan de zo verworpen wereldse ijdelheden, waardoor hun status in het leven op aarde groter was dan bij maagden, die op hun beurt werden gekroond in de hemel.

De vanitasiconografie werd echter ook door de maagden ontkend noch genegeerd. Deze verbeelding was bovendien in de achttiende en negentiende eeuw nog steeds populair. Twee identieke gravures, uitgegeven door Gerardus Donck, werden in 1696 en 1777 aangewend als basis voor de memento-mori-oproep (afb. 14 en 15). Op de vanitasvoorstelling bijt een slang in zijn eigen staart. Gods oog oordeelt over

22 P. Vandenbroeck e.a., *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*, tentoonstellingscatalogus Paleis voor Schone Kunsten Brussel, 1994. Voor de hemeldans zie 109-111.

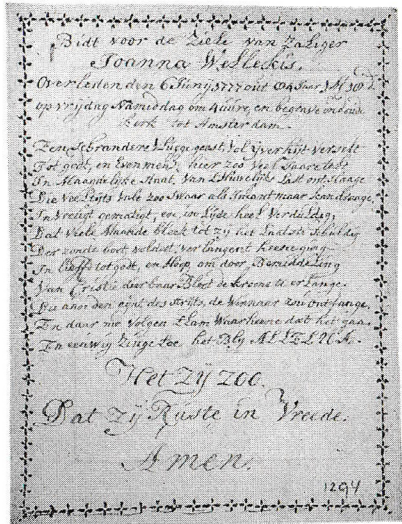
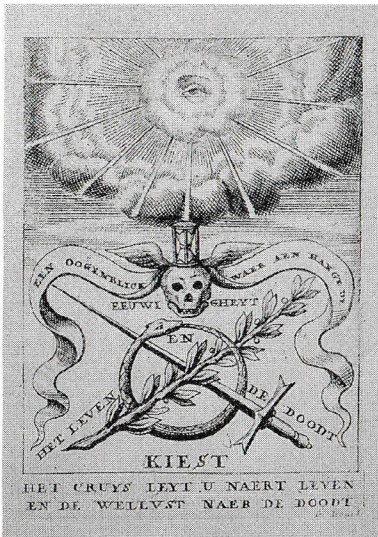

Afb. 14. Vanitasafbeelding met memento-mori opdracht voor Emerencia Pieters. Gesigeneerd door G. Donck, perkament, circa 1690. Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. OKM dp1290.

de schedel die is gekroond met de zandloper van het eindige leven. Het zwaard heeft het leven afgesneden en is gekruist met de palmtak.

Een oogenblik waar aan hangt de
eeuwigheyt
en
het leven en de doodt
Kiest: het cruys leyt U naert leven
en de wellust naer de doodt.

Op de achterzijden zijn memento-mori-teksten geschreven. Het oudste uit 1696 is kort en bondig 'Bidt voor de ziel van Emerencia Pieters. Obijt den 3 september 1696' (afb. 14). Het andere prentje uit 1777 is opgedragen aan het zielenheil van de overleden geestelijke maagd Joanna Wellekis uit Amsterdam (afb. 15). Het schrijven van een lange memento-mori-tekst op de achterzijde is in die tijd nog zeldzaam maar blijkbaar niet ongewoon. Hoewel deze tekst nog refereert aan het klassieke maagdelijke leven waar de vrouw aan het einde haar (maagden)kroon ontvangt, sterft deze mystieke beeldspraak in de loop van de achttiende eeuw langzaam uit in de teksten op de doodsprentjes.

Afb. 15. Vanitasafbeelding met memento-mori gedicht voor Joanna Wellekis. Gesigneerd door G. Donck, perkament, circa 1690. Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. BMH dp1294.

Bidt voor de ziele van zaliger
 Joanna Wellekis,
 Overleden den 6 Junij 1777 out 84 Jaar en 1 M en 18 d.
 Op vrijdag namiddag om 4 uure, en begrave in d' oude
 Kerk tot Amsterdam.
 Een schrandere vlugge geest, vol ijverhijt verselt
 Tot Godt, en Evenmens, hier zoo veel jaare telt
 In Maagdelijke Staat, van 't huwelijks last ontslaage.
 Die veeltijts valt zoo swaar als imant maar kan draage,
 In vreugt gematigt, en in Lyde heel verduldig,
 Dat veele Maande bleek tot zy het Laatste Schuldig,
 Der zonde boet, voldeet, verlangent heene ging
 In lieffdt tot godt, en Hoop, om door Bemiddeling
 Van Christie dierbaar Bloet de kroone te erlange.
 Die aan den eynt des strijts de Winnaar zou ontfange.
 En daar me volgen 't Lam waarheene dat het gaa.
 En eeuwig zinge toe het Bly Allelua.
 HET ZIJ ZOO.
 DAT ZIJ RUSTE IN VREEDE.
 AMEN.

Tot slot

De vanitasafbeeldingen in de vroegmoderne tijd kunnen met behulp van de op- en onderschriften nader worden verklaard. Ze functioneerden aanvankelijk nog in de traditie van de laatmiddeleeuwse *Ars moriendi*-prenten als waarschuwing aan de mens voor de onverwachte en onvoorbereide dood, maar langzamerhand gaan ze vooral moraliseren tegen de ijdelheid. De in de Middeleeuwen populaire verbeeldingen van dodendansen en apocalyptische ruiters komen na de Reformatie niet meer voor.²³ De afbeeldingen die in de late Middeleeuwen de *Ars moriendi*-boekjes illustreerden, verdwenen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw geleidelijk naar de achtergrond. (Broederschaps)boekjes met handleidingen, veelal afkomstig uit reguliere kringen, om 'wel te sterven' waren nog wel in omloop.²⁴ Na de Reformatie werden de vanitassymbolen, zoals de zandloper, de zeis, een (walmende) kaars, het skelet of de schedel, steeds vaker metaforen van vergankelijkheid en dood. Het waren, uitzonderingen daargelaten zoals de palmtak, over het algemeen geen specifiek katholieke thema's. De verbeelding van vrouw Wereld met al haar vergankelijke rijkdom of met een spiegel, de 'Homo bulla' en stillevens waarvan deze symbolen al of niet onderdeel uitmaakten, waren in de zeventiende eeuw geliefde thema's in de genreschilderkunst. Op de devotieprenten werden de vanitassymbolen steeds meer vereenzelvigd met de (dood)zonde 'ijdelheid'. De nadruk op het deugdzame leven moest de sterveling behoeden voor het vagevuur.

Bij de keuze van de afbeelding voor een *memento-mori*-opdracht valt op dat vooral priesters de voorkeur gaven aan een vanitasiconografie waarbij de vergankelijkheid in de vorm van een skelet of een schedel werd geïllustreerd. Vrouwelijke (semi-)religieuzen kozen echter minder expliciet voor dergelijke afbeeldingen. De meeste doodsprentjes van geestelijke maagden zijn geïllustreerd met (vrouwelijke) heiligen, scènes uit het leven of de passie van de hemelse bruidegom Christus of een specifieke maagdeniconografie.

23 Knipping, *Iconographie*, dl. I. 109.

24 P. van Boheemen & P. Dirkse, *Duivels en Démonen. De duivel in de Nederlandse beeldcultuur*, tentoonstellingscatalogus Museum Catharijneconvent 1994, 54-56; jezuiten richtten in diverse plaatsen broederschappen op ten behoeve van de Zalige Dood.

Inhoud

<i>Peter Nissen</i>	
Inleiding	7
De kerstening van Christenen	
<i>Willem Frijhoff</i>	
Behoort religie tot ons erfgoed?	16
<i>Petty Bange</i>	
Moraliteyt saelt wesen	41
Ken U Zelf in laat-middeleeuwse moralistische traktaten en leerdichten	
<i>Karine van 't Land</i>	
Christelijke cultuur en chirurgische teksten	54
Betekenis en beleving van middeleeuwse dierkwalen	
<i>Rob van de Schoor</i>	
Petrus Canisius' reis naar Polen in 1558 en 1559	66
<i>Guillaume van Gemert</i>	
De jezuïet Jodocus Kedd (1597-1657) en de interconfessionele polemieek in de Nederlanden en in het Duitse taalgebied	89
<i>Cees Leijenhorst</i>	
Plaats en Ruimte bij Franco Burgersdijk (1590-1635)	101
<i>Evelyne Verheggen</i>	
Ijdelheid en maagdanses	119
De vanitasverbeelding op devotieprenten in de vroegmoderne tijd	
<i>Peter Rietbergen</i>	
Het Nieuwe Testament verklankt	139
Muziekdramatische interpretaties als instrumenten van kerstening in negentiende-eeuws Noordwest Europa	

Hoe wordt een mens christen? Hoe raakt iemand thuis in het gelovige wereldbeeld, het waarden- en normenpatroon, de rituelen en gedragingen, de hoop en verwachtingen van de christelijke geloofsgemeenschap? Hoe gaat iemand zich thuis voelen in het christendom?

In de geschiedenis van het christendom zijn er uiteraard voorbeelden van individuele bekeringsverhalen, van een 'thuiskomen' in het christelijke geloof na een lange zoektocht. Maar deze waren in de periode van de vroege middeleeuwen tot de moderne tijd in Europa toch eerder uitzondering dan regel. Het christendom kende in die tijd een grote mate van vanzelfsprekendheid. Men werd als het ware 'geboren in de kerk'.

Hoe verliep dan het kerkelijke socialisatieproces van de grote meerderheid van mensen in het Westerse christendom? Hoe werden mensen tot christenen gevormd? Naar die vraag wordt onderzoek gedaan in het interfacultaire onderzoeksprogramma 'Christelijk cultureel erfgoed' van de Radboud Universiteit Nijmegen. Deze bundel bevat een aantal voorbeelden van dat onderzoek. Er wordt nagegaan hoe christenen gevormd werden tot deugdzaam mensen en hoe 'gewoontechristenen' werden omgevormd tot 'echte' christenen in scholen van spiritualiteit. Deugdenonderwijs, devotieprenten en muziekstukken waren elk op hun eigen wijze instrumenten van kerstening. Niet alleen de aflaatpraktijk, maar ook de omgang met dierkwalen laat de verankering zien van het christelijk geloof in het alledaagse leven. Geleerden en polemisten als Petrus Canisius, Jodocus Kedd en Franco Burgersdijk mengden zich in het debat over de vorming tot ware christen. De bijdragen worden voorafgegaan door een prikkelende beschouwing over de vraag of het christendom daadwerkelijk tot ons culturele erfgoed behoort en wat dat betekent.

De bundel bevat, naast de inleiding van Peter Nissen, bijdragen van Petty Bange, Charles Caspers, Willem Frijhoff, Guillaume van Gemert, Karine van 't Land, Cees Leijenhorst, Peter Rietbergen, Rob van de Schoor, Evelyne Verheggen en Kees Waaijman.

www.damon.nl

isbn 90 5573 659 7

9 789055 736591